

תרומת הגניזה לחקר שירת הקודש העברית

מאת עזרא פליישר

אולי אהיה מן המתמיהים אם אומר בראשית דבריי כאן, שכדי להגדיר מה תרמה הגניזה הקהירית לחקר שירת הקודש העברית איני צריך עשרים דקות. את המלה הזעירה 'הכול' אני יכול לבטא בקלות בפחות מזה. מן הבחינה שאנו באים לדון בה, נראה לי שחקר הפייטנות נבדל הבדלה ברורה ממקצועות המחקר האחרים של מדעי היהדות. אמנם – כולם נטלו חלקם מירושת הגניזה ומצדקת פזרונה. אבל כולם הוסיפו את חלקם, אם מעט ואם הרבה, על רכוש שכבר היה להם קודם לכן. לא כן חקרה של שירת הקודש העברית, שקודם עד שנפלה ירושתה של הגניזה לפניו כמעט שלא היה לו דבר, ואילו משנפלה זו לפניו נתעשר לפתע עושר בלא גבול.

עוניו של ענף זה בחקר מורשת היהדות בימים שקדמו להתגלות הגניזה צריך עיון. החומר הפייטני שהגיע לידי החוקרים מכתבי-היד שהיו בנמצא בספריות השונות של אירופה במאה התשע-עשרה לא היה מועט. גם מצד תכניו וצורותיו ותכונותיו צריך היה לכאורה לעורר סקרנות. באמת, עינו החדה של צונץ נשתתה שהות ארוכה על החומר הזה, לא פחות, ואולי אף יותר, משנשתתה על המדרשות ועל שאר חלקות ביצירה היהודית שאת חקרן ביסס. אבל ההתעניינות בשירת הקודש העברית דעכה זמן קצר אחרי הופעת שני הספרים המפוארים שהקדיש צונץ לפייטנות, והיא לא קמה עוד לתחייה עד שזרחה שמשה של הגניזה. למה?

אפשר שהישגיו המדעיים המדהימים של צונץ הסיעו חוקרים לא מעטים מן הרצון לצוד צייד ביער הזה. כשאתה קורא את ה-*Synagogale Poesie* של צונץ בעיני איש המאה התשע-עשרה, נראה לך שעומדת לפניך סינתזה ממצה של נושא שכמעט אין עוד תקווה לחדש בו דבר. ואילו כשאתה קורא את ה-*Die Literaturgeschichte etc.* בזוג עיניים כזה, נדמה לך שאתה מוזמן להיות פועל בניין, קטן ואנונימי, בשביל לבנות, בזיעת אפיים ובעמל מפרך, בית מידות, לפי תכנית שמהנדס גאוני כבר התווה את פרטי פרטיה עד האחרון שבהם. שבעים השנים שבין הופעת ה-*Literaturgeschichte* והופעת ניצני חקר פיוטי הגניזה צריכות היו לתת לנו, ב-15–20 כרכים, את ה-*Analecta Hymnica* של הפייטנות האיטלקית, האשכנזית והספרדית, על-פי רשימותיו של צונץ וזיהוייו הגאוניים. אבל סירובו הטבעי של החוקר העברי המצוי, סירובו האינסטינקטיבי הייתי אומר, לכל מלאכה קשה ושחורה, ובעיקר למלאכה שאין בצדה לא סנסציה ולא הפתעה ולא חידוש, הכריע את הכף. מן הפלטרין שתכנן צונץ לא נבנו אלא שתיים שלוש קומות, בדרך כלל לא סמוכות זו לזו, אלא תלויות כל אחת על בלימתה הפרטית.

שאלה אחרת היא, אולי לא כל כך מדעית, איך נראים חיבורי צונץ כשאתה מעיין בהם בעיני בן עידן הגניזה. דומני שההבדל בעניין זה בין שני הספרים שהזכרנום הוא עצום. ה־*Literaturgeschichte* הוא גם עכשיו ספר חדש, אקטואלי, רענן, מפליא בלא שיעור – ברוב חלקיו – בדייקנותו, במיצויו, באמיתו המדעית. ה־*Synagogale Poesie* הוא מונומנט היסטורי מפואר, מדהים ומרגש. אבל לא יותר. צונץ תיאר בספר זה את הפייטנות באינטואיציה חדה, בארודיציה גדולה, אבל בצמצום; משל כעיוור הבא לתאר פיל במישוש אחד מאבריו.

אין זאת אלא שהחומר הספרותי שהגיע לידי צונץ, ושהספיק לו לבנות את ספרו ההיסטורי הגדול, לא הספיק לו לבנות על-פיו תיאוריה נכונה של הפייטנות.

בשלוש נקודות לקה הקורפוס ששירת את החוקרים עד שנתגלתה הגניזה, בחסר; לא כל כך מצד כמותו אלא בעיקר מצד המצב המטריאלי שבו היה שרוי. הקודקסים האירופאיים לא נתנו לחוקר פרספקטיבה של זמן. כתבי-היד שבאו לפניהם היו כולם מאוחרים יחסית, והחומר הפייטני, שנקלט בהם אחרי עריכות חוזרות ונשנות, אִפְשָׁר לכל היותר אבחנות והגדרות גיאוגראפיות. הוא לא פתח פתח לראות את הפייטנות בהתפתחותה הדינמית, בתנועתה המתמדת, בגלגולה הטבעי מתקופה לתקופה, מאסכולה לאסכולה. שלבי צמיחתה של הפייטנות המזרחית, הדיאלקטיקה המפרה של נאמנויותיה ובגידותיה בעקרונות שנקבעו לה על-פי תפקידה ומיקומה בחיי הרוח של הקהילות הקדומות, ההיערכויות המתחלפות-מזמן-לזמן של שאיפותיה, כוונותיה וכיווניה נתעלמו מן העיין, תחת השכבה המעופה של הקרח הביניימי שהקפיא את נשמתה של הפייטנות למן המאה הארבע-עשרה לערך.

בתוך כך ניטשטשו הגבולות בהכרח גם באבחנות הוֹאֲנֵריות. הפיטים שנקלטו במחזורי אירופה וצפון אפריקה, לפי שנתקבצו בהם קדומים ומאוחרים בערפוביה גדולה, העמידו לפני החוקר פנורמה ססגונית ומביכה של תבניות בכל סוג וסוג: קשה היה, כמעט בלתי אפשרי, לשחזר על-פי נוף זה את המבנים הקדומים, הקלסיים, של כל סוג, ולאפשר על פיהם, ובהשוואה אליהם, עיין נכון ומדויק באופיה של היצירה הפייטנית לסוגיה.

אבל אפשר שהמכשלה הקשה מכולן באה לחוקרים הראשונים מן הטשטוש שניטשטשה בכתבי-היד המאוחרים זיקתה האמיתית של הפייטנות אל תפילת הקבע. השפע הרב של סוגי הפיט המאוחרים, שנתחדשו (כפי שאנו יודעים היום) באסכולות האירופאיות בלבד, הופעתם הקבועה של קטעי הפיט בתוך תפילות הקבע, ומוצקותן האבסולוטית לכאורה של תפילות הקבע בליטורגיה היהודית, מנעו מן החוקרים את האפשרות להעלות על הדעת מציאות שונה מזו, מציאות שבה אין תפילות הקבע ומערכות הפיט משולבות זו בזו, אלא משמשות אלטרנטיבה זו לזו, ודווקא תוך מתחים קשים, ובמאבק. אבל בלי לראות אפשרות זו כנקודת זינוק ליצירה הפייטנית בכלל, לא ניתן לראות את מרכזה של היצירה הפייטנית במקום שבו הוא נמצא באמת, בסוגי הפיט

הקומפוזיציוניים הגדולים. סוגי הפיוט הקטנים שעמדו במרכז עיונם של חכמים ראשונים, הסליחות, הקינות ודומיהן, לא יכלו להוביל את המחקר לשום מקום. ואולם המגרעת הגורלית של החומר הפייטני שנמצא למחקר קודם לגילוי הגניזה קשורה היתה אולי, בכל זאת, בצד הפמתי שלו. פיוטי כתיב־היד, אס־כי לא היו מעטים כלל, לא היה בהם פדי להבליט את קווי האופי המשוניים והמופלאים של סוגי הפיוט הגדולים, על כל פנים לא כדי כך שהמחקר יוכל, או ייאלץ, לשאול בהם את השאלות הגדולות של המקצוע. ספרו של צונץ על הפייטנות הוא, בחלקיו החשובים ביותר, תיאור מדויק וחד של הפייטנות ההוייתת. אבל אין בו אפילו 'למה' אחד. כמה וכמה תופעות חשובות, מן המאפיינות באמת את היצירה הפייטנית, נמצאות מתוארות בספר הזה: אף אחת מהן איננה מוסברת. יתרה מזו: עצם התהייה על סיבת היקבעותם של פרטי התבנית או התכנים המתוארים אינה מתנסחת בו לעולם.

דבר זה אינו חדל מלתמוה עליו, כי הוא מאפיין לעתים קרובות גם את מחקריהם של חכמים אחרונים, ובתוכם מגדולי חוקרי פייטנות הגניזה. והלא עצם מהותה של הפייטנות, עצם התהוותה, פליאה היא. חייה לאורך מאות בשנים לצד מערכות התפילה הקבועה תמיהה הם. תכניה בסוגיה הגדולים פלא גדול הם. התהוות החרוז בו לפתע פתאום, פלא אף היא. וכי צריך להמשיך? צונץ מתאר דרך משל את הפרטים המשוניים של הקדושתא הקלסית ואחר כך את מבנה הקדושתא הספרדית, תוך הבלטה נכונה של ההבדלים שביניהן. למה נשתנתה הקדושתא הספרדית מזו הקלסית ומה פשר השינויים הבאים בה? שאלה זו, שיכלה לפתוח אולי גם קודם לגילוי הגניזה פתח להבנה נכונה בהרבה נקודות סתומות בעולם הפייטנות אינה נשאלת כלל.

במה אפוא עזרה לנו הגניזה?

צריך לומר שגם היא לא הושיטה לנו את הפתרונות בקנה. מצאנו בגניזה מאות ספרים חדשים, אבל, אבוי, לא מצאנו אפילו חיבור עיוני אחד, קטן ככל שלא יהיה, על תורת הפיוט. אלפי פייטנים חיברו במשך מאות שנים, ריבואות פיוטים, אבל איש מהם לא בזבז טיפה אחת של דיו כדי להסביר מה פייטן עושה בפייטנותו ולמה. ואם אנו נמצאים היום בכל זאת בשלב שבו אנו יכולים לומר שהונחו יסודות מוצקים למקצוע שלנו, הרי זה, לעניות דעתי, לא משום שגילינו בגניזה נתונים היסטוריים חדשים, או אחיזות כרונולוגיות משמעותיות במיוחד, או פייטנים חדשים לעשרות ולמאות. אני חושב שמהות הנס של הגניזה בתחום הזה מתמצה בפשטות פריבוי המופלג, הפנטסט, של החומר הפייטני שהגיע אלינו ממנה. אני מבקש לציין עובדה היסטורית: קטעי הגניזה נתגלו רשמית בסוף המאה שעברה, וכבר בראשית המאה העשרים התחילו שכטר, ולאחר מכן דוידזון מדפיסים פיוטים מתוכם. צימוקים מפיוטי הגניזה נדפסו בשפע בכל הבמות המדעיות בשלושים השנים הראשונות של המאה, ובתוכם הרבה סנסציות. אבל תזוזה אמיתית, משמעותית, בחקר שירת הקודש, חלה בשנות השלושים בלבד, משנוסד המכון לחקר השירה העברית בברלין, וחכמים נתיישבו שם לא בשביל ללקט פנינים ולא

בשביל לצוד סנסציות, אלא בשביל לעשות את המלאכה השחורה, חסרת ההוד וההדר, של עיון ומיון והעתקה וקיטלוג של היצירות, של כל היצירות שבגניזה. או אז לפתע – הפכה הכמות איכות. כי אז נתברר לאט לאט שאי אפשר בשום פנים ואופן להסביר את 'חזיון השפע של פיוטי הגניזה' (הצירוף הוא של זולאי), את כתיבתם במשך כל כך הרבה שנים של שירים כל כך רבים ולעתים כל כך גרועים, בכך שנפשות חסודות ביקשו פה ושם לפאר את תפילות הקבע החגיגיות שלהם בקישוטי שירה. או אז נתברר לאט לאט גם זאת: שבמרכז הווייתה של הפייטנות הקדומה עמדו דווקא אותם סוגים שייצוגם במחזורים האירופאיים מועט יחסית, הקדושתא, השבעתא, קרובות הי"ח ומערכות היוצר, ושאלו מופיעים בגניזה תמיד במערכות קומפוזיציוניות גדולות, ושוב אי אפשר היה שלא לשאול למה. והעיקר: אז נתברר שמאות פיוטים, הרבה מאות פיוטים בני אותו הסוג, טבועים לעולם, או כמעט לעולם, באותו הדפוס, לעתים גיוני אך לעתים בלתי גיוני לחלוטין, ושוב אי אפשר היה שלא לתהות על התופעה ועל פשרה. או אז נשאלו השאלות הנכונות בחומר הזה ובכך התחיל חקרה המדעי של שירת הקודש העברית. שירת הקודש נעשתה נושא לחקר עצמה.

בזכות הגניזה נתפסת היום שירת הקודש העברית כתופעה אורגנית, חיה, דינמית, בהווה ההיסטורית, הרוחנית והתרבותית של עם ישראל. היא נעשתה חשובה לא מפני שהיא יפה, לא מפני שיש בה אינפורמציה היסטורית פה ושם, לא מפני שיש לה לשון משונה, ואפילו לא מפני שהיא, כפי שהיה זולאי ז"ל נוהג להדגיש, בבואה נאמנה של אמונותיהן ודעותיהן ושיאפותיהן ותקוותיהן ורמת השכלתן של קהילות ישראל בימי קדם, אלא מפני שהיא התגלמות מופלאה של נפש האומה, והשתקפות נאמנה, גם אם לא תמיד מובנת, של אחד מפניה הכמוסים. היא באה אפוא קודם כל לפרש את עצמה, ורק אחר כך, אני מדגיש: רק אחר כך, ועל דעת פשר עצמה הנכון, היא באה לשרת ענפים אחרים, סמוכים, במדעי היהדות.

אמנם, ברוב ענייני חקרה של הפייטנות אנו עוד בראשית הדרך. סתומותיה של הפייטנות עדיין מרובות הרבה על נגלותיה. אבל אילו ניתן היה להדריך את המחקר ולכוונו גם לאנסו, צריכים היינו עכשיו להפנות עצמנו עובר לכל דבר ללימוד, הייתי אומר: לשינון, של הבעיות הקרדינליות של המקצוע, ולעיכולן של מסקנות הביניים שכבר הגענו אליהן. אסור ש'מחקרים' שהולכים ונדפסים בימינו, יטפלו בטקסטים פייטניים כאילו מעולם לא נאמר בהם דבר, בחובבנות תמימה המגלה בתמהון דברים שכבר נתגלו והוגדרו ותוארו פעמים הרבה. היינו צריכים לאחר מכן, ובהתאם לקטיגוריות המדעיות שכבר נקבעו, להוציא לאור את הקורפוס המלא, או המלא כמעט, של פיוטי הגניזה שעליו חלם זולאי בשעתו. היינו צריכים אחר כך להרחיב את ידיעותינו בשירת הקודש הנוצרית, הסורית, הביזנטית והלטינית, אשר גם בחלל עולמה, בלא ספק כלל, מנסרות הקושיות שאינן נותנות לנו לישון, הן עצמן או הדומות להן, ושאפשר שפתרונותיהן שם פותרות או רומזות לפתרונן גם של בעיותינו אנו. ורק לבסוף, ולאחר

מכן, היינו צריכים לבוא אל חקרם הספרותי הטהור של הטקסטים, אל השאלות הנוגעות לפואטיקה של הפייטנות לתקופותיה ולאסכולותיה, אל הניתוח המפורט של היצירה הבודדת, ואל כל שאר הדברים שאליהם נמשך הלב ושאליהם כמיהה הנפש ושאל מחוזם ניתן להגיע, למרבה הצער, בקפיצת הדרך, בלא עמל רב, בלא טרדת הדרכים ולכלוכן, ושבביצתם אפשר להשתכשך בהנאה משונה ובשביעות רצון עצמית גם בלי לדעת לשחות.

אבל יודע אני שאי אפשר להדריך את המחקר, ושצלנו רק נהגים שועים לתמרורים. אני רוצה רק לקוות שידיעת היסודות המדעיים של חקר הפייטנות, כפי שהצלחנו לגבשה על-פי פיוטי הגניזה, תיקלט בתודעתנו טרם נטבע.